

Προβληματισμοί γύρω από τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα

Εισαγωγή

ΕΧΕΙ επανειλημμένα τονιστεί από ειδικούς επιστήμονες και ερευνητές ότι η Ελλάδα αντιμετωπίζει δημογραφικό πρόβλημα.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (Ε.Σ.Υ.Ε.), ο μέσος αριθμός παιδιών που γεννήθηκαν από το 1953 μέχρι το 1980 ήταν 148.000. Τόσα παιδιά γεννήθηκαν και το 1980. Από τότε άρχισε η μείωση, φθάνοντας τις 101.000 γεννήσεις το 1990¹. Οι 148.000 γεννήσεις του 1980 αντιστοιχούσαν σε 2,1 παιδιά ανά γυναίκα σε αναπαραγωγική ηλικία, όσα απαιτούνται για την αναπλήρωση των γενεών. Ο αριθμός των 101.000 γεννήσεων αντιστοιχεί σε 1,4 παιδιά ανά γυναίκα σε αναπαραγωγική ηλικία και δημιουργεί ένα έλλειμμα 0,7 παιδιών για να αναπληρωθούν οι σημερινές γενεές². Τα λίγα παιδιά που γεννιούνται σήμερα θα οδηγήσουν σε πολύ λιγότερα ύστερα από μια γενεά.

Η γαμηλιότητα καθορίζει σε ποσοστό 98% τη γονιμότητα των μητέρων. Τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε μια σημαντική μείωση του αριθμού των γάμων. Το 1961-64 ο μέσος ετήσιος αριθμός των γάμων ήταν 73.900 ή 8,73 γάμοι σε 1000 κατοίκους, το 1987-90 ο μέσος αριθμός ήταν 58.500 ή 5,86 γάμοι σε 1000 κάτοικους. Σε αντίθεση με άλλες χώρες της Ευρώπης, όπου οι γεννήσεις εκτός γάμου έχουν φτάσει σε μεγάλα ποσοστά (Δανία 47%, Γαλλία 25%), στην Ελλάδα η συντριπτική πλειονότητα των γεννήσεων συμβαίνει μέσα στο γάμο.

Επίσης έχει σημειωθεί αύξηση του αριθμού των διαζυγίων, που από 5 διαζύγια στους 100 γάμους το 1973 έφτασε το 1990 σε 10 διαζύγια στους 100 γάμους³.

Η γήρανση του πληθυσμού (η αναλογία των ηλικιωμένων 65 ετών και άνω στο συνολικό πληθυσμό), αυξήθηκε από 6,8% το 1951 σε 13,6% το 1990⁴. Η γήρανση αποτελεί βασική συνέπεια της μείωσης των γεννήσεων και της γονιμότητας. Ακόμη, πρέπει να σημειωθεί ότι

αυξήθηκαν οι θάνατοι από 56.000 το 1953 σε 93.000 το 1990, ως αποτέλεσμα της γήρανσης του πληθυσμού. Έτσι, το φυσικό πλεόνασμα του πληθυσμού από 87.000 το 1953, μειώθηκε σε 8.000 το 1990⁵.

Η Ελλάδα από χώρα αποστολής μεταναστών έχει μετατραπεί σε χώρα παλιννόστησης Ελλήνων και υποδοχής μεταναστών νομίμων και παρανόμων⁶. Ένα νέο μεταναστευτικό ρεύμα από τη Θράκη και το νομό Έβρου ειδικότερα έχει αρχίσει στη δεκαετία του 1990. Όμως από το 1977 στη χώρα μας δεν συλλέγονται στοιχεία για τη μεταναστευτική κίνηση.

Η εσωτερική μετανάστευση έχει καταλήξει σε ανορθολογική κατανομή του πληθυσμού στον ελληνικό χώρο, με υπερσυγκέντρωση στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη και ερήμωση της υπαίθρου. Χαρακτηριστικό της τελευταίας δεκαετίας είναι η αύξηση του πληθυσμού των μεγάλων αστικών κέντρων της περιφέρειας⁷.

Συζήτηση για τη γονιμότητα

Στο άρθρο αυτό θα αναφερθούμε αποκλειστικά σε ορισμένα στοιχεία και διευκρινίσεις που αφορούν στη γονιμότητα στην Ελλάδα.

Το φαινόμενο της μείωσης των γεννήσεων και της γονιμότητας διαχρονικά ερμηνεύεται γενικά από τη μετάβαση από την παραδοσιακή αγροτική κοινωνία στη βιομηχανική αστική, μετάβαση που συνοδεύτηκε, όπως επισημαίνει η MORSA (1978)⁸, από αλλαγή στην ίδια την έννοια του προτύπου γονιμότητας. Φαίνεται ότι υπήρξε μια μετατόπιση από το επίπεδο των συλλογικών ηθών και εθίμων (collective morals), στα συλλογικά πρότυπα συμπεριφοράς (collective behaviour). Μέχρι το 1960 το «φυσιολογικό» μέγεθος οικογένειας ισοδυναμούσε με 2 ή 3 παιδιά. Οι πολυμελείς οικογένειες ήταν ευρύτερα αποδεκτές σε σύγκριση με τις οι-

κογένειες χωρίς παιδιά. Ωστόσο, ανάμεσα στα ζευγάρια που παντρεύονται τελευταία, οι οικογένειες με 1 ή 2 παιδιά είναι όλο και περισσότερο αποδεκτές και η επιλογή για τη μη απόκτηση παιδιών έπαψε να αποτελεί κοινωνικό στίγμα. Επίσης συνοπτικά ως λόγοι αλλαγής των προτύπων αναπαραγωγικής συμπεριφοράς μπορούν να αναφερθούν οι μεταπολεμικές αλλαγές στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό τομέα, η αύξηση του ατομικού διαθέσιμου εισοδήματος, η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου, η σταδιακή αλλαγή των ρόλων ανδρών και γυναικών και η βελτίωση και διάδοση των τεχνικών οικογενειακού προγραμματισμού. Έτσι, ενώ στον παραδοσιακό τύπο οικογένειας κυριαρχεί η ύπαρξη κοινών οικονομικών συμφερόντων ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά, ο βασικός στόχος στο νέο τύπο οικογένειας είναι η εκπαίδευση και η ανατροφή των παιδιών και βέβαια καλλιεργούνται οι συναισθηματικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη, αλλά αφιερώνεται περισσότερος «χώρος» για να αναπτύξουν οι γονείς και τα παιδιά τα ατομικά τους ενδιαφέροντα. Συχνά οι γονείς βλέπουν την ύπαρξη μιας μεγαλύτε-

ρης οικογένειας ως εμπόδιο για την πραγματοποίηση των ατομικών τους στόχων.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι η μετάβαση από τα παραδοσιακά ήθη και έθιμα στα συλλογικά πρότυπα συμπεριφοράς δεν πραγματοποιήθηκε ταυτοχρόνως σε όλες τις κοινωνικές ομάδες. Η εξέλιξη αυτή πιθανόν να εξηγεί, ως ένα βαθμό, τη διαφορετική γονιμότητα (differential fertility) των ομάδων που θεωρούνται ως πιο παραδοσιακές.

Για να εξεταστούν σε βάθος και με συστηματικό τρόπο οι παράγοντες που επιδρούν στη γονιμότητα στην Ελλάδα και επειδή δεν υπήρχαν τα απαραίτητα στοιχεία για τη διαχρονική μελέτη του φαινομένου, σχεδιάστηκε και εκπονήθηκε στο ΕΚΚΕ, υπό τη διεύθυνση της γράφουσας, πανελλήνια έρευνα γονιμότητας, της οποίας τα αποτελέσματα έχουν δημοσιευτεί ήδη σε δύο τόμους⁹, ενώ πρόκειται σύντομα να δημοσιευτεί και ο τρίτος τόμος. Η έρευνα έχει ακολουθήσει τα πρότυπα της Διεθνούς Έρευνας Γονιμότητας (World Fertility Survey), αλλά έχει προσαρμοστεί στα ελληνικά δεδομένα. Για την πραγματοποίησή της επιλέχτηκε τυχαίο διαστρωματωμένο δείγμα 6530 γυναικών, οι οποίες απάντησαν σε σειρά ερωτήσεων, με βάση ειδικά σχεδιασμένο ερωτηματολόγιο για διάφορες δημογραφικές και κοινωνικο-οικονομικές μεταβλητές, καθώς και για μεταβλητές στάσεων-αντιλήψεων, που παραβλέπονται στις επίσημες στατιστικές. Επίσης καταγράφηκε με λεπτομέρεια το ιστορικό απασχόλησης και εγκυμοσύνης των γυναικών. Με την έννοια αυτή παρόμοια έρευνα πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα.

Προκαλεί, λοιπόν, έκπληξη το γεγονός, ότι ερευνητής του ΕΚΚΕ εμφανίζεται στο επιστημονικό περιοδικό του ΕΚΚΕ (Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών τευχ. 70, 1988), στη συνέχεια στον τύπο, αλλά και πρόσφατα στη Διακομματική Επιτροπή της Βουλής για το δημογραφικό, όπου κλήθηκαν να εκθέσουν τις απόψεις τους όλοι οι δημογράφοι, να «αγνοεί» την έρευνα αυτή. Πιστεύουμε ότι αιτία του γεγονότος αυτού είναι η προσπάθεια να τονιστεί η άποψη ότι δεν υπάρχει δημογραφικό πρόβλημα στην Ελλάδα. Άποψη αντίθετη προς αυτή όλων των άλλων δη-

μογράφων, που δεν στηρίζεται σε πρωτογενή στοιχεία αλλά σε προσωπικές εκτιμήσεις-προβλέψεις.

Συγκεκριμένα, «υπολογίζοντας» τη γονιμότητα της γενεάς των γυναικών που έχουν γεννηθεί κατά την περίοδο 1955-60, υποτίθεται και αναπτύσσεται κατά συγκεκριμένο τρόπο η άποψη ότι και οι επόμενες γενεές των γυναικών θα ακολουθήσουν την ίδια πορεία. Αναφέρεται, ωστόσο, ότι η «υπολογιζόμενη» γονιμότητα της γενεάς του 1955-60 ισοδυναμεί με 1,9. Συνεπώς το πρόβλημα θα υπάρχει ακόμη και στην περίπτωση που οι «υπολογισμοί» είναι σωστοί και οι «προβλέψεις» επαληθευθούν: η γονιμότητα θα βρίσκεται και πάλι κάτω από το επίπεδο ανανέωσης των γενεών.

Η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας μεταπολεμικά συγκεντρώνει και μεταβιβάζει σε διεθνείς οργανισμούς (αρμόδια υπηρεσία Ηνωμένων Εθνών και προσκείμενοι στον ΟΗΕ οργανισμοί, EUROSTAT κ.λπ.), σύμφωνα με αντίστοιχες συμφωνίες, στατιστικά στοιχεία. Με βάση τα στοιχεία αυτά εκδίδονται συγκριτικές αναλύσεις για διάφορες χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας.

Οι διεξαγόμενες έρευνες, κατά κανόνα, περιορίζονται σε μικρό δείγμα πληθυσμού και επομένως μόνον ενδεικτικά μπορούμε να αναφερόμαστε σε μετρήσεις που προκύπτουν από ερευνητικά δεδομένα. Η αβεβαιότητα των αριθμών ισχύει πολύ περισσότερο όταν πρόκειται για προβλέψεις.

Είναι, επομένως, περιεργο το γεγονός πως με κατηγορηματικό τρόπο παρουσιάζονται, από προσωπικές προβλέψεις

πενταετούς ομάδος πληθυσμού, στοιχεία που να προδικάζουν τη δημογραφική εξέλιξη της χώρας ως αντίθετη από την εξέλιξη που προκύπτει από τα δεδομένα της ΕΣΥΕ.

Στο πρόσφατο συνέδριο των γαλλόφωνων δημογράφων που διεξήχθη στους Δελφούς (6-10 Οκτωβρίου 1992), ανακοίνωση με παρόμοια θέση παρουσιάστηκε από Καναδό στατιστικό ως απλή δημογραφική άσκηση. Παρ' όλα αυτά στην ανακοίνωση αυτή ασκήθηκε εντονότατη κριτική από τους συνέδρους και ιδιαίτερα από τον εκδότη του έγκυρου δημογραφικού περιοδικού *POPULATION*, P. Festy, που τόνισε πόσο παρακινδυνευμένη είναι η αναφορά σε παρόμοιες προβλέψεις. Δεν είναι, λοιπόν, δυνατό, με βάση κάποιες μαθηματικές ασκήσεις, να μιλάμε για αυτόματη επίλυση του προβλήματος και ανάκαμψη των γεννήσεων.

Αντίθετα εμείς, ενώ διαθέτουμε συγκεκριμένα στοιχεία από την πανελλήνια έρευνα γονιμότητας του ΕΚΚΕ, για όλες τις γενεές των γυναικών που έχουν γεννηθεί κατά την περίοδο 1939-1969 και όχι απλώς για μια πενταετή ομάδα ηλικιών, και με βάση τις απαντήσεις των ιδίων των γυναικών για το συνολικό αριθμό παιδιών που σχεδιάζουν να αποκτήσουν, τον ονομαζόμενο «επιθυμητό αριθμό παιδιών», ουδέποτε προβάλαμε τον αριθμό αυτό ως πραγματικό. Γιατί ακριβώς οι επιθυμίες αυτές μπορεί να μεταβληθούν μια ή περισσότερες φορές, κατά τη διάρκεια της αναπαραγωγικής ζωής των γυναικών, είτε λόγω δυσχερειών που αντιμετωπίζουν στην πραγματοποίησή τους ή και για άλλους λόγους. Η χρησιμότητα του αριθμού αυτού έγκειται στη διαπίστωση ότι, ενώ στην ελληνική κοινωνία τα παιδιά είναι, τουλάχιστον ακόμη, επιθυμητά, για διάφορους λόγους οι γο-

νείς αναγκάζονται να περιορίζουν το μέγεθος της οικογένειάς τους. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι θα πρέπει να υποστηριχθούν με διάφορα μέτρα, που προκύπτουν από την έρευνα του ΕΚΚΕ, για να αποκτήσουν τον αριθμό των παιδιών που επιθυμούν.

Εκτός από το ΕΚΚΕ και την ΕΣΥΕ, σημαντικός φορέας που απασχολείται με την επιστημονική ανάλυση των πληθυσμιακών προβλημάτων της χώρας, είναι και η Ελληνική Εταιρία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ). Συστάθηκε το 1980 και συνεργάζεται με Έλληνες και ξένους δημογράφους, καθώς και με διεθνείς οργανισμούς και οργανώσεις άλλων χωρών. Η ΕΔΗΜ είχε κατ' επανάληψη την ευκαιρία να εμφανίσει το δημογραφικό ζήτημα της χώρας σε διάφορες επιστημονικές εκδηλώσεις-συνέδρια. Όσον αφορά στο δημογραφικό πρόβλημα υπήρξε πάντα ομοφωνία στις απόψεις και η συζήτηση αφορούσε στα μέτρα αντιμετώπισής του. Τα πρακτικά των συνεδρίων, που έχει διοργανώσει, έχουν δημοσιευθεί σε σειρά τόμων¹⁰ και μέλη της έχουν συγγράψει πολλά άρθρα και βιβλία που αναπτύσσουν και επεξηγούν τις δημογραφικές εξελίξεις¹¹. Όλη αυτή η προσπάθεια έγινε με βάση την ιδιωτική πρωτοβουλία, χωρίς δαπάνες του δημοσίου (πλην περιορισμένης επιχορήγησης από το υπουργείο Πολιτισμού για τα συνέδρια).

Η ΕΔΗΜ έχει με επανειλημμένα διαβήματά της στην πολιτεία τονίσει την ύπαρξη άμεσης ανάγκης λήψης μέτρων για το δημογραφικό ζήτημα.

Στην Ελλάδα ουδέποτε έχει εφαρμοστεί μια συνολική οικογενειακή ή δημογραφική πολιτική, αν και έμμεσα οι νόμοι για την απασχόληση, την κοινωνική ασφάλιση και άλλους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας εμπεριέχουν μέτρα που μπορούν να θεωρηθούν ότι υποστηρίζουν την οικογένεια (παροχή επιδομάτων, γονικών αδειών, κ.λπ.). Κύρια χαρακτηριστικά των μέτρων αυτών, αλλά και της κοινωνικής πρόνοιας γενικά στην Ελλάδα, είναι η πολυπλοκότητα, η έλλειψη ομοιομορφίας και συντονισμού και η ανισότητα στην κάλυψη του πληθυσμού (για ανάπτυξη του θέματος βλ. Symeonidou 1990, Συμεωνίδου 1990)¹².

Το 1991 συστάθηκε, για πρώτη φορά, διακομματική επιτροπή της Βουλής για το δημογραφικό, γεγονός που καταδει-

κνύει ότι η πολιτεία αναγνώρισε την ύπαρξη του προβλήματος.

Ο λόγος που γράφεται το άρθρο αυτό δεν είναι, λοιπόν, για να διευκρινίσει ότι έχει πραγματοποιηθεί έρευνα γονιμότητας στο ΕΚΚΕ, η οποία είναι πολύ γνωστή, τουλάχιστον σε όσους ασχολούνται ή απλώς ενδιαφέρονται για το θέμα, ούτε για να αντικρούσει αυτή καθ' εαυτή μια εμφανιζόμενη αντίθεση ως προς το δημογραφικό πρόβλημα άποψη. Ο λόγος για τον οποίο αναφέρονται τα παραπάνω και τονίζεται παράλληλα η έρευνα του ΕΚΚΕ είναι γιατί οι απόψεις του εν λόγω ερευνητή βρήκαν, φαίνεται, σε ορισμένα μέλη της διακομματικής επιτροπής «απήχηση» για λόγους ευνόητους: ύπαρξη προβλήματος σημαίνει ανάγκη λήψης μέτρων και επομένως δαπάνη για την εφαρμογή των μέτρων αυτών.

Αλλά ποια ήταν τα επιχειρήματα του ερευνητή;

Μεταφέρω μια χαρακτηριστική παράγραφο, όπως καταγράφεται στα πρακτικά της Βουλής της 8.4.1992: «Βρισκόμαστε στην εθνική οδό Αθήνας-Θεσσαλονίκης και τρέχουμε με 200 χλμ. Αυτό δεν σημαίνει ότι σε όλη τη διαδρομή θα τρέχουμε με την ίδια ταχύτητα. Κάπου ο δρόμος δεν θα το επιτρέπει, κάπου θα συναντήσουμε ένα εμπόδιο και έτσι η ταχύτητά μας θα ελαττωθεί. Αφού, όμως, ο δρόμος ξαναφτιάξει, το εμπόδιο εκλείψει, θα με-

γαλώσουμε την ταχύτητά μας». (SIC).

Υπονοεί λοιπόν ότι ο δρόμος για την αύξηση της «ταχύτητας» της γονιμότητας θα ξαναφτιάξει. Αλλά άραγε πώς; Αυτόματα;

Με ένα άλλο χαρακτηριστικό «επιχείρημα» ο ερευνητής υποστηρίζει ότι στις χώρες της Β. και Δ. Ευρώπης παρουσιάστηκε αυτόματη ανάκαμψη της γονιμότητας, ενώ είναι γνωστές οι γενναίες παροχές που έχουν δοθεί και τα μέτρα που έχουν ληφθεί για την τόνωση των γεννήσεων (βλ. παράδειγμα Γαλλίας, Σουηδίας, Δανίας).

Πώς, όμως, ο ερευνητής μπορεί να γνωρίζει τι θα γινόταν στις χώρες αυτές, αν δεν είχαν ληφθεί τα αντίστοιχα μέτρα, πολύ περισσότερο δε που τα μέτρα αυτά εφαρμόστηκαν όχι τυχαία, αλλά ύστερα από έρευνες και ακριβώς για την αντιμετώπιση της μείωσης της γονιμότητας;

Το επικίνδυνο είναι ότι ο εν λόγω ερευνητής φαίνεται να επηρεάζει τον πρόεδρο της επιτροπής, ο οποίος, παρά τις απεγνωσμένες προσπάθειες και τις απόλυτα τεκμηριωμένες απόψεις του γραμματέα της επιτροπής κ. Μ. Δρεττάκη, καταλήγει ότι «πολύ λίγα μπορούμε να αλλάξουμε, όσα μέτρα και αν πάρουμε επάνω στο δημογραφικό».

Μέτρα – Προτάσεις

Σύμφωνα με την έρευνα γονιμότητας, που η διακομματική επιτροπή της Βουλής έχει στη διάθεσή της, δύο είναι οι κυριότερες μεταβλητές, ανάμεσα σε άλλες, που επιδρούν στη γονιμότητα: η γυναικεία απασχόληση και η κατοικία. Θα έπρεπε, λοιπόν, κατά τη γνώμη μας, να προταθεί ένα πλέγμα μέτρων. Συγκεκριμένα, θα έπρεπε να προταθεί η αναδιάρθρωση της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα (π.χ. προγράμματα επανένταξης των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, μερικά αμειβόμενες γονικές άδειες, ελαστικά ωράρια εργασίας κ.λπ.), η αύξηση των υπηρεσιών στήριξης της οικογένειας (π.χ. ίδρυση βρεφονηπιακών σταθμών και βελ-

τίωση των ήδη υπάρχοντων, βοήθεια στο σπίτι, κατάργηση εναλλασσομένων ωραρίων στα σχολεία, δημιουργική απασχόληση των παιδιών μετά το σχολείο κ.λπ.). Τα οικογενειακά επιδόματα, ακόμα και το επίδομα του τρίτου παιδιού που έχει δοθεί, έχουν απλώς επικουρικό χαρακτήρα, εφόσον σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να υποκαταστήσουν το μισθό της γυναίκας που χάνεται, επειδή αναγκάζεται να εγκαταλείψει την εργασία της συχνά με την απόκτηση του πρώτου παιδιού, κυρίως λόγω έλλειψης κατάλληλων υπηρεσιών. Ακόμη, δίνοντας έμφαση στο θέμα της κατοικίας, που αποτελεί την αμέσως επόμενη κυριότερη μεταβλητή επίδρασης στη γονιμότητα, θα έπρεπε να προταθεί ένα στεγαστικό πρόγραμμα, ιδιαίτερα για τα νέα ζευγάρια, και κατά προτεραιότητα στις αστικές περιοχές.

Με βάση τα στοιχεία της έρευνας του ΕΚΚΕ θα μπορούσε ακόμη να γίνει ανάλυση κόστους-οφέλους των προτεινόμενων μέτρων, κατά σειρά σημαντικότητας και τα αποτελέσματα να ληφθούν υπόψη για τη χάραξη μιας ολοκληρωμένης δημογραφικής πολιτικής.

Τα παραπάνω, όσον αφορά στην πολιτική, όσον αφορά στη συνέχιση της έρευνας, ενδιαφέρον θα είχε η διαχρονική, κάθε 10 χρόνια, επανάληψή της, με το ίδιο δείγμα, μέχρις ότου οι γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας συμπληρώσουν το μέγεθος της οικογένειάς τους. Μόνο με τον τρόπο αυτό θα μπορούσαν να γίνουν ακριβείς συγκρίσεις μεταξύ πραγματικού αφενός και «επιθυμητού» και «ιδανικού» αριθμού παιδιών αφετέρου.

Απαραίτητη, επίσης, θεωρείται η συνεχής παρακολούθηση του φαινομένου με έρευνες γονιμότητας, που θα χρησιμοποιούν νέο δείγμα σε εθνικό επίπεδο, αλλά και σε υπο-ομάδες πληθυσμού, δίνοντας έμφαση στις περιοχές που παρουσιάζουν ιδιαίτερα δημογραφικά προβλήματα (π.χ. παραμεθόριες) ή σε συγκεκριμένες ομάδες (π.χ. άγαμες μητέρες,

διαζευγμένες γυναίκες, άνδρες-σύζυγοι, ζευγάρια που συμβιώνουν, νέοι, νέα ζευγάρια κ.λπ.).

Τέλος, η συνεχής παρακολούθηση του οικονομικού κόστους ανατροφής των παιδιών θα έπρεπε να συμπληρώνει τις παραπάνω έρευνες. Επίσης, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και το χρονικό κόστος ανατροφής των παιδιών, που ονομάζεται ευκαιριακό κόστος, που αφορά στο εισόδημα που χάνει η γυναίκα, επειδή δεν εργάζεται και ασχολείται με την ανατροφή των παιδιών.

Τα παραπάνω θα πρέπει να συνδυαστούν και με το κόστος των υπόλοιπων προτεινόμενων μέτρων δημογραφικής πολιτικής, ώστε η πολιτεία να είναι δυνατό να εκτιμά στη συνέχεια το συνολικό κόστος, για μια συνεπή πολιτική, η οποία βέβαια θα πρέπει να υπόκειται σε διαρκή αξιολόγηση, λόγω ακριβώς της δυναμικότητας του φαινομένου της γονιμότητας.

Της Χάρης Συμεωνίδου

Δημογράφου, ερευνήτριας
του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών
Ερευνών (ΕΚΚΕ), μέλους Δ.Σ.
της Ελληνικής Εταιρίας
Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1, 2, 3, 4, 5. ΕΣΥΕ, Φυσική Κίνηση Πληθυσμού, 1990.
6. Eurostat, *Demographic Statistics*, Office of the European Commun. Luxembourg, 1992.
7. Εμκε-Πουλοπούλου, Η. «Μετανάστες και Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1970-1990». *Εκλογή*, Απρ.-Ιουν., 1990, σελ. 1-112.
8. Εμκε-Πουλοπούλου, Η. «Immigrants and refugees in Greece. Statistical evaluation and cases of entry in the country», in *International migration to northern mediterranean countries*, Editors Emke-Pouliopoulos, H. et al., Università di Pisa, Pisa 1991, pp. 3-46.
9. Εμκε-Πουλοπούλου, Η. *Προβλήματα Μετανάστευσης-Παλινοδότησης*, ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ, Αθήνα, 1986.
10. Morsa, J. *Socio-economic factors affecting fertility and motivation for parenthood*, Council of Europe, Strasbourg, 1978.
11. Συμεωνίδου Χ. *Απασχόληση και Γονιμότητα των Γυναικών στην Περιοχή της Πρωτεύουσας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1990.
12. Συμεωνίδου Χ., κ.α. *Κοινωνικο-οικονομικοί Προσδιοριστικοί Παράγοντες της Γονιμότητας στην Ελλάδα. Τόμος Α. Ανάλυση για την Περιοχή της Πρωτεύουσας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1992.
13. ΕΔΗΜ, *Η Δημογραφική Κρίση στην Ελλάδα, Εθνικές, Οικονομικές και Κοινωνικές Επιπτώσεις*, (Δημογραφική Ημερίδα 29 Νοεμβρίου 1984), Αθήνα 1985.
14. ΕΔΗΜ, *Ευρωπαϊκή Δημογραφική Κοινότητα. Η θέση της Ελλάδος*, (Δημογραφικό Διήμερο 11-12 Δεκεμβρίου 1986), Αθήνα 1988.
15. ΕΔΗΜ, Γαλλικό Ινστιτούτο Δημογραφικών Μελετών, *Ελληνο-Γαλλικό Συνέδριο Δημογραφίας* (18-21 Μαΐου 1987), Αθήνα 1990.
16. Ακαδημία Αθηνών, *Το Δημογραφικό Πρόβλημα της Ελλάδος. Υπογεννητικότητα και Γήρανση του Πληθυσμού*, Αθήνα 1990.
17. ΙΑΔΗΠ, *Ετήσια Έκθεση (1990) για τη Δημογραφική Κατάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1991.
18. ΕΔΗΜ, ΙΑΔΗΠ, *Πρακτικά του Γαλλο-Ιταλο-Ελληνικού Συνεδρίου Δημογραφίας*, Αθήνα 1992.
19. Συμεωνίδου, Χ. «Δημογραφική Βιβλιογραφία», *Δημογραφική Ενημέρωση*, Έτος Γ', τευχ. 10, Οκτ.-Δεκ. 1991, σελ. 1-10.
20. Συμεωνίδου, Χ. «Ο ρόλος της Γυναίκας στην Οικογένεια και στην Εργασία» στο *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Ελληνική Εταιρία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας και Ελληνική Εταιρία Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των παιδιών, Αθήνα 1990, σελ. 23-33.
21. Symeonidou, H. «Family policy in Greece», in *Family policy in EEC-Countries*, Edited by W. Dumon Commission of the European Communities, Brussels, Luxembourg, 1990, p.p. 125-170.

«Arcadia» *

ΤΟ ΚΑΣΤΡΙ Κυνουρίας είναι ένα πλέγμα εφτά χωριών, απλωμένων στις βορειοανατολικές υπώρειες του Πάρνωνα, και σε υψόμετρο από 700 μέχρι 950 μέτρα. Οι αποστάσεις ανάμεσά τους ποικίλλουν από ένα μέχρι τέσσερα χιλιόμετρα και βρίσκονται περίπου στο κέντρο της Πελοποννήσου. Διοικητικά υπάγονται στο νομό Αρκαδίας. Ναι, πρόκειται για την ίδια Αρκαδία του μύθου. Υπάρχει ένα δημόδες τετράστιχο που τα έχει υμνήσει:

Εφτά χωριά έχει η Πόλη
εφτά και το Καστρί,
η ρίγανη και η θρούμπη,
είναι παραπανιστή.

Φαντάζομαι ότι η εφτάλοφη Κωνσταντινούπολη θα έπρεπε να νοιώθει αρκετά υπερήφανη. Όσο για τη ρίγανη και τη θρούμπη, αυτές σίγουρα περισσεύουν. Υπάρχει ακόμα στην περιοχή μια αφάνταστη ποικιλία βοτάνων, αρωματικών και μη –αλλά δεν ξεκίνησα για να περιγράψω τη χλωρίδα εδώ. Η αναφορά μου στο Καστρί έχει άλλο σκοπό. Γεννήθηκα εκεί, στο χωριό Καράτουλα. Το 1941 που το εγκατέλειψα με την οικογένειά μου –μέσα στον πρώτο σκληρό χειμώνα της γερμανικής κατοχής– τα παιδιά στο δημοτικό του σχολείου φτάναμε τα 45. Έχω ξαναγυρίσει τώρα στο χωριό, περιστασιακά φυσικά. Μερεμέτιστα το παλιό σπίτι, που είχε ερειπωθεί σχεδόν και καταφεύγω συχνά εκεί. Με τραβάνε οι ρίζες μου, ακριβώς όπως άλλα τρία εκατομμύρια Αθηναίους. Το δημοτικό του σχολείου, ελλείψει παιδιών, έχει κλείσει πια. Βάσει κάποιου νόμου, για να λειτουργήσει ένα σχολείο χρειάζονται εφτά παιδιά. Στα έξι από τα εφτά χωριά του Καστριού δεν υπάρχουν εφτά παιδιά για να κρατήσουν ανοιχτά τα σχολεία τους. Έτσι, όσα παιδιά υπάρχουν πηγαίνουν στο σχολείο του κεντρικού χωριού, που μέχρι πριν από λίγα χρόνια λεγόταν Άγιος Νικόλαος. Τώρα, κάπως λαθραία και λίγο σαν ύπουλη μοίρα, ο Άγιος Νικόλαος έχει οικειοποιηθεί το όνομα όλων. Έχει γίνει αυτός το Καστρί.

Πόσο πίσω φτάνει η ιστορία αυτών των οικισμών, δεν είναι εντελώς εξακριβωμένο. Ακολουθώντας, πάντως, μια γενική ε-

κτίμηση, θα μπορούσε κανείς να τοποθετήσει την αρχή τους μέσα στην τουρκοκρατία. Τα άγωνα και απρόσιτα εδάφη τους ήταν τα μόνα που είχαν απομείνει για τους κατατρεγμένους ραγιάδες. Αναρωτιέμαι συχνά πόσες γενιές χρειάστηκε να δουλέψουν εξοντωτικά για να χτιστούν αυτά τα χιλιόμετρα ξερολιθιάς, αυτές οι καταπληκτικά όμορφες ταρατσες, που δεν είναι ποτέ φαρδύτερες από δυο μέτρα και που, στο αχαμνό χώμα που συγκρατούν, σπηρίζουν αμπέλια κυρίως. Μέσα στην αυτάρκεια της στέρησης μιας κλειστής οικιακής οικονομίας, το κρασί μαζί με το λιγοστό σιτάρι ήταν τα βασικά προϊόντα της περιοχής. Το λάδι –αυτό εξασφαλιζόταν με την εποχιακή μετακίνηση ενός υπολογίσιμου μέρους των κατοίκων, στους τόπους παραγωγής του.

Τώρα πια κανείς δεν σπέρνει, για να πάρει πίσω δύο φορές τον «καρπό» που έχει ρίξει στη γη και ελάχιστοι καλλιεργούν ακόμα τα αμπέλια τους. Τα εργατικά χέρια έχουν λιγοστεύσει αφάνταστα, ο πληθυσμός που απομένει δεν ανανεώνεται και όλων τα μπάτια είναι στραμμένα προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Όσο για τους «διπλοκατοίκους», αυτοί που το χειμώνα έφευγαν στα Κατούμερα για το μάζμα της ελιάς, έχουν πια σταματήσει το πήγαιν' έλα. Η ελιά βρίσκεται σε παρακμή και οι μικροί παραθαλάσσιοι κλήροι τους έχουν κιόλας αξιοποιηθεί αποτελεσματικά σαν τουριστικά οικόπεδα. Η φθορά και η ερήμωση αυτών των χωριών σου ραγίζει την καρδιά. Σχεδόν τα μισά από τα σπίτια τους είναι εγκαταλειμμένα και ερειπώνονται. Σπίτια χτισμένα κάποτε με μεράκι

και γούστο. Ένα από τα ωραιότερα στοιχεία της ντόπιας αρχιτεκτονικής είναι οι πέτρινες καμάρες. Αυτές ορίζουν κυρίως το υπόγειο κάθε σπιτιού και είναι φτιαγμένες με εξαιρετική σοφία. Όχι μόνο δομικά αλλά και λειτουργικά. Είναι απίστευτα τα φορτία που μπορούν να σηκώσουν, όπως και η τελειότητα του κλιματισμού τους. Με το πατημένο χώμα για δάπεδο, ένα πολύ μικρό παράθυρο στο βοριά και ένα άνοιγμα πάνω από την πόρτα, που κατά κανόνα βλέπει στην ανατολή, καταφέρνουν να δίνουν μια σταθερότητα θερμοκρασίας χειμώνα–καλοκαίρι. Ιδεώδεις δηλαδή συνθήκες για τη διατήρηση του κρασιού. Κάθε σπίτι είχε απαραίτητως το υπόγειό του και κάθε υπόγειο τουλάχιστον ένα, καμιά φορά όμως και δύο και τρία βαγένια, που η χωρητικότητα καθενός έφτανε συχνά τα δυο χιλιάδες λίτρα.

Σήμερα τα περισσότερα από αυτά τα υπόγεια είναι κλειστά και τα μεγάλα δρύινα βαγένια τους αχρηστευμένα. Πάντως, ο μοναδικός βαγενάς, που ακόμα επιζεί στην περιοχή, έχει αρκετή δουλειά. Όχι για τους ντόπιους. Εκείνοι προτιμούν τα πλαστικά δοχεία, που είναι φτηνότερα και πιο πρακτικά, για να αποθηκεύουν το βιομηχανοποιημένο κρασί που αγοράζουν τώρα. Αλλά υπάρχει μια άλλη κατηγορία πελατών, αυτών ή μικροαστών χωρίς προϊστορία. Αυτοί κάθε καλοκαίρι επιστρέφουν για διακοπές στα χωριά τους, που εγκατέλειψαν κυρίως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, το 1949. Είναι μια περίεργη ράτσα που την μαστίζουν άγριες νοσταλγίες. Επιστρέφουν κάθε καλοκαίρι, κουβαλώντας μαζί τους όλα τα σκουπίδια ενός αγχώδους καταναλωτικού πολιτισμού, που τους έχει γίνει πια φύση και ταυτόχρονα προσπαθούν να πιαστούν από κάτι που ασύνειδα τους θυμίζει την αλήθεια και την αμεσότητα της παλιάς τους ζωής. Είναι αυτοί που αγοράζουν την παραγωγή του μαστορη. Όχι βέβαια μεγάλα βαγένια, όπως τα παλιά, αλλά μικρά, των διακοσίων - διακοσίων πενήντα λίτρων, για να χωράνε στα σπίτια τους της Αθήνας. Φυσικά το κρασί είναι στοιχείο ζωντανό και θέλει ειδικούς όρους για να βγει πέρα. Αυτό το ξέρουν, όπως ξέρουν επίσης ότι αν δεν το πλα-

κώσουν στα συντηρητικά δεν πρόκειται να πιουν ποτέ «δικό» τους πράμα. Ξεγελάνε τον εαυτό τους και αγοράζουν τα βαγένια, μετατρέποντας τελικά ένα χρηστικό αντικείμενο, και αρκετά άβολο μάλιστα, σε σουβενίρ. Είναι κάτι σαν βίτσιο. Παρ' όλα αυτά, ο μάστορης δεν την έχει ευτελίσει τη δουλειά του. Συνεχίζει να την κάνει με την ίδια σοβαρότητα και αγάπη. Και ιδίως με τους ίδιους αργούς ρυθμούς. Τον ξέρω προσωπικά. Είναι κοντός και μέχρι πρότερου χοντρός πολύ, στρογγυλός σχεδόν, όπως τα βαγένια του. Και χεροδύναμος. Σήκωνε τους κορμούς των δρυών και τους έριχνε στον κόφτη σαν Κύκλωπας. Τώρα μετά δύο αλληπάλληλα εμφράγματα, αποφεύγει αυτές τις επιδόσεις και έχει χάσει κάμποσα κιλά. Συνεχίζει, πάντως, να τραγουδάει την ώρα της δουλειάς και θυμάται όλα τα παλιά τραγούδια της αγάπης. Ίσως γιατί δεν παντρεύτηκε ποτέ. Έχει περάσει τα 65 και είναι μόνος. Πιστεύει ακόμα ότι το δένδρο πρέπει να κόβεται σε χάση φεγγαριού και σε ημέρα που δεν έχει μέσα της «ρω», δηλαδή Πέμπτη και Σάββατο. Όταν κάποτε ο βαγενάς λείψει, αυτή η ποίηση θα χαθεί μαζί του.

Θέλω να επιμείνω στο κρασί και σε ό,τι έχει σχέση με αυτό. Πέρα από τον επισιτιστικό του ρόλο, θα τολμούσα να πω ότι όλος ο πολιτισμός της ορεινής Ελλάδας στηρίζεται στο βακχικό του στοιχείο. Το πιο συνηθισμένο πρωινό στους παγωμένους χειμώνες των αγροτών ήταν οι «τριφτάδες». Μια νερόσουπα με σβώλους ζυμαριού τριμμένους στο χέρι, κάτι που θυμίζει το γερμανικό spratzle, που μέσα τους όμως έριχναν μπόλικο κρασί. Η κρασοπαπάρια επίσης, το βούτηγμα ενός ξερού κομματιού ψωμιού σε μια κούπα με κρασί, ήταν καμιά φορά βασικό γεύμα. Για μας σήμερα είναι δύσκολο να φανταστούμε τη λιτότητα της ζωής μέχρι πριν κάμποσα χρόνια. Όπως μας είναι δύσκολο να καταλάβουμε και την υψηλή της δημιουργικότητα. Υπάρχουν πάμπολλα θαυμάσια τραγούδια που αναφέρονται στο αμπέλι. Τραγούδια στην ουσία τους βαθύτατα ερωτικά. Πρόκειται, βέβαια, για τη βιβλική άμπελο της ζωής.

Πέρα από τον ίσκιο της, η ανθρώπινη παρουσία δεν μπορεί να καταξιωθεί. Το θεμέλιωμα του σπιτιού ή του γεφυριού δεν θα στεριώσει μόνο με το αίμα του σφαγμένου κόκκορα —καμιά φορά και της

σφαγμένης γυναίκας του πρωτομάστορα— πρέπει επίσης να «βραχεί» με κρασί. Το πανηγύρι, ο αρραβώνας, ο γάμος, η γέννα, πρέπει πάντα να «βραχούν» με κρασί. Χωρίς τη βακχική της υπέρβαση, η ζωή παραμένει άχθος. Θυμάμαι συχνά την ιεροτελεστία του τρύγου. Το πλύσιμο των βαρελιών, πρώτα, κι ύστερα το μάζεμα των σταφυλιών και το πάτημά τους στους ληνούς. Στη διάρκεια εκείνων των ημερών καρφώναμε σε αυτοσχέδια ραβδιά κομμάτια χρησιμοποιημένου ρετινιού, που είχε βγει μαζί με τη «λάσπη» των βαγενιών, τα ανάβιμε και οργανώναμε λαμπαδοφορίες, μέσα σ' έναν αέρα κορεσμένο από το άρωμα της μέθης. Έχω επίσης συναντήσει ανθρώπους που είχαν χρόνια να βάλουνε στο στόμα τους νερό. Ένας από αυτούς ήταν αγωιάτης. Τότε —ακριβώς πριν από τον δεύτερο πόλεμο— οι αυτοκινητόδρομοι ήταν λιγοστοί και τα αυτοκίνητα ακόμα λιγότερα. Εκείνος έκανε τη «γραμμή» Καράτουλα-Άργος. Φόρτωνε το μουλάρι του με καρύδια ή κάστανα, κάλυπτε την απόσταση σε 8 ώρες και ξαναγύριζε με καινούργιαπραμάτια. Μπάμιες, μελιτζάνες, καρπούζια, κηπευτικά, που δεν βλάσταιναν στα δικά μας πετρώδη εδάφη. Για περισσότερο από είκοσι χρόνια, έπινε μονάχα κρασί. Είχε πάντα μαζί του μια τσάντρα, ένα ξύλινο σκαλιστό φλασκί, που τον αλάφρωνε από τον κάματο της ημέρας και τον δρόσιζε στις ζεστές καλοκαιρικές νύχτες. Όχι, δεν ήταν αλκοολικός. Ποτέ και σε τίποτα, δεν ξεπέρασε το μέτρο. Ήταν βέβαια αλαφροϊσκιωτός. Στις ατέλειωτες νυχτερινές του πορείες είχε συχνά απαντήσει φαντάσματα. Ήξερε με ποιο ξόρκι να τα αντιμετωπίσει. Όπως ήξερε πώς να αντιμετωπίσει τις νεραίδες, που έβγαιναν μπροστά του στις ρεματιές. Αυτές έπρεπε να μην τις κοιτάξει και να

μην τους μιλήσει, γιατί θα του έπαιρναν τη φωνή.

Για μια, μοναδική, φορά στη ζωή μου, έχω δει νεραίδες και εγώ. Είχαν βγει από το ποτάμι και στέγγωναν, όρθιες πάνω σε μεγάλες γλυμμένες από το νερό πέτρες. Το ποτάμι είναι ο Τάνος, που διασχίζει τα χωριά του Καστριού. Ήσαν τρεις. Τα κορμιά τους άστραφταν στο φως και παρ' όλο που ήξερα ότι δεν πρέπει να τις κοιτάξω, δεν άντεξα. Οι δασυμένες τους μασχάλες με στράβωσαν. Από τότε το έμαθα: η ομορφιά αυτών έγινε χρόνια αργότερα. Η Περδικόβρουση είναι το πιο απομακρυσμένο χωριό του Καστριού. Αντίκρου της βρίσκεται το μοναστήρι του Προδρόμου. Είναι κρεμασμένο σαν αετοφωλιά στη μέση ενός θεόρατου βράχου. Γιορτάζει στις 6 Σεπτεμβρίου και μέχρι το 1946, πριν από το μακελειό του εμφυλίου, οι προσκυνητές συνέρεαν από όλη την Αρκαδία. Έφταναν στον Άγιο Νικόλαο με αλληπάλληλες αφίξεις λεωφορείων και από κει οι ντόπιοι περιστασιακοί αγωιάτες τους προωθούσαν με τα μουλάρια τους έως το μοναστήρι. Δυο ώρες δρόμος περίπου. Το μαρτύριο —ο αποκεφαλισμός— του Αγίου γιορταζόταν, δεν ξέρω για ποιο λόγο, με μια εβδομάδα καθυστέρηση και βέβαια με μια εκρηκτική παννυχίδα. Στον ελάχιστο επίπεδο χώρο που υπάρχει έξω από τη μάντρα του αυλόγυρου και που πάντα δίνει την εντύπωση ότι βρίσκεται μετέωρος, ανάμεσα ουρανού και γης, στήνονταν εφήμερες υπαίθριες ταβέρνες και υπήρχαν αρκετές ζυγίες οργάνων για το ξεφάντωμα του κόσμου. Κάπως διακριτικά και λίγο μακρύτερα, δεκάδες σφαγμένα κατσίκια ψήνονταν επί τόπου, γεμίζοντας την ατμόσφαιρα με την τσίκνα τους. Φυσικά είχε προηγηθεί η χριστιανική λειτουργία. Στο τέλος της, συνέβαινε συχνά γονείς να «ρίχνουν» τα μωρά τους στον Άγιο. Αυτό σημαίνει ότι τα άφηναν στην Ωραία Πύλη και όποιος από τους παρισταμένους προλάβαινε να

τα πάρει στα χέρια του, θα ήταν και ο νου-
νός στα βαφτίσια που ακολουθούσαν. Το
βάφτισμα ήταν το φώτισμα και η ιδέα να
οδηγήσεις εκεί έναν καινούργιο άνθρω-
πο, στην αρχή της ζωής του, είχε μεγάλη
ισχύ. Τώρα αυτά τα πράγματα έχουν ξε-
θωριάσει. Στο μοναστήρι δεν υπάρχουν
καλόγεροι, το έχουν παραλάβει γυναίκες
και παρ' όλο που ένας αυτοκινητόδρο-
μος, πρωτόγονος ακόμα αλλά πάντως βα-
τός, φτάνει μέχρι την πόρτα του, η προ-
σέλευση του κόσμου έχει περιοριστεί στα
τοπικά όριά της.

Το 1978, η Ζαμπίνε και η Κρίστα, που
ολοκλήρωναν φιλοξενούμενες μου τις
παρατεταμένες διακοπές τους, αποφάσι-
σαν να πάνε έως εκεί με τα πόδια. Η πρό-
ταση ήταν δική μου. Τους είχα περιγρά-
ψει το πανηγύρι και ήθελαν να το δουν.
Τους είχα επίσης περιγράψει τη διαδρο-
μή. Τα παιδιά τους θα τα έπαιρνε με το
αυτοκίνητο, μαζί και με τον ηλικιωμένο
πατέρα του, ο Έλληνας πρώην άντρας
της πρώτης. Θα συναντιόμασταν όλοι ε-
κεί. Οι τρεις μας ξεκινήσαμε αρκετά ω-
ρίτερα. Κατεβήκαμε στο ποτάμι που θα
μας έβγαζε κατ' ευθείαν στη ρίζα του
θεόρατου βράχου, στους πρόποδες του
μοναστηριού. Διαβάζοντας ποτάμι να μην
φανταστεί ο αναγνώστης κανέναν Ευ-
φράτη. Πρόκειται πάντα για τον Τάνο. Συ-
χνά τα καλοκαίρια, και σε χρονιές μεγά-
λης ανομβρίας, τα νερά του δεν προλα-
βαίνουν καν να φτάσουν στη θάλασσα.
Πιο συχνά ακόμα αυτά τα ίδια νερά χά-
νονται κάτω από την κοίτη του, για να ξα-
ναφανούν λίγο χαμηλότερα, σχηματίζον-
τας με αυτόν το μυστηριώδη τρόπο μια
μακριά αλυσίδα από μικρές πεντακάθα-
ρες λιμνούλες. Και η κοιλάδα του, αυτή
είναι γεμάτη πλατάνια που τα φύλλα τους
στάζουνε φως. Μέσα σε κείνη την μαγεία
είπα στις κοπέλες να μην τρομάξουν αν
ξαφνικά έβλεπαν τίποτε κένταυρους να
σκορπίζουν καλπάζοντας, ενοχλημένοι
από την παρουσία μας. Βρισκόμασταν
στο ύψος του χωριού Ρούβαλι. Τότε η

Ζαμπίνε άρχισε να τρέχει χλιμιντρίζοντας
σαν φοράδα που «γυρεύει» και στην
πρώτη λιμνούλα που έφτασε πέταξε τα
ρούχα της και βούτηξε μέσα. Η Κρίστα
την ακολούθησε. Βρήκα μια πέτρα και
κάθησα θαυμάζοντας τις κρυφές τους
χάρες που τόσο απροσδόκητα μου είχαν
αποκαλυφθεί.

«Ε! παλληκάρια ζυγώστε,
καβαλλήστε μας,
είμαστε τα άλογά σας,
είμαστε οι αγνισμένες φοράδες σας».

Οι στίχοι της Μάτσης Χατζηλαζάρου
μου έρχονται στη μνήμη πρωθύστερα.
Δίπλα στο ποτάμι σηκωνόταν ο τοίχος ε-
νός μικρού παρόχθιου περιβολιού. Μια
στενόμακρη οκιά έπεσε από κει πάνω στα
ταραγμένα νερά. Οι κοπέλες, στεφανω-
μένες κιόλας με κισσούς, είχαν αναστα-
τώσει τον τόπο με τις κραυγές τους. Μι-
σοσκρυμμένος στον ίσκιο των φυλλωμά-
των, πρόλαβα και είδα ψηλά στην άκρη
του τοίχου, μια γριά έτοιμη να αρχίσει τα
χουγιαχτά. Παλιότερα τα παιδιά των χω-
ριών συνήθιζαν να κατεβαίνουν τα μεση-

μέρια εδώ κάτω για κολύμπι, ρημάζοντας
ταυτόχρονα και τα μικρά μπροστά τους. Αλλά η
γριά δεν μίλησε. Ανέστειλε τη φούρια της
και ξαφανίστηκε τρέχοντας προς τα πίσω.
Φοβήθηκα ότι θα πήγαινε να ειδοποιήσει
το χωριό για το ανήκουστο θέαμα, γι' αυ-
τή τη βάνουση προσβολή της κρατούσας
αιδούς. Προσπάθησα να πείσω τις κοπέ-
λες να βγουν από το νερό και να ντυθούν.
Τα κατάφερα δύσκολα. Δεν ήθελα να
τους εξηγήσω τους φόβους μου, αμφέβα-
λα αν θα τους καταλάβαιναν. Ησύχασα
μόνο όταν βρεθήκαμε κάμποσο μακριά
και βεβαιώθηκα ότι είχαμε αποφύγει κά-
θε κίνδυνο να εκτεθούμε. Πώς τον απο-
φύγαμε το κατάλαβα την επομένη, όταν
προσπάθησα με τρόπο να μάθω τα σχό-
λια, που ήμουν σίγουρος, ότι θα είχαν α-
κουστεί. Αλλά δεν είχε ακουστεί τίποτα.
Αυτές οι θεόγυμνες ξανθές με τις άγνω-
στες λαρυγγώδεις κραυγές, που είχαν α-
ναστατώσει τη ρεματιά, δεν μπορούσαν
να είναι παρά μονάχα ξωθιές. Και η γριά
δεν έβγαλε «κιχ», ούτε εκείνη τη στιγμή,
ούτε αργότερα, όπως πρέπει να κάνει κα-
νένας όταν βλέπει νεράιδες.

Σήμερα οι νεράιδες έχουν εξαφανι-
στεί. Από τότε που τις είδα εγώ, έχουν
περάσει παραπάνω από 40 χρόνια. Παρ'
όλο που σου έπαιρναν τη φωνή, αν είχες
την αφροσύνη να μιλήσεις μπροστά τους,
κατά βάση υπήρξαν αγαθοποιά πλάσμα-
τα. Βοήθησαν τους συμπατριώτες μου να
κάνουν την τραχειά τους ζωή, ομορφότε-
ρη, θα έλεγα ακόμα και πιο μεστή. Κάπο-
τε, αυτοί οι ίδιοι ορεσίβιοι συμπατριώτες
μου αποκαλούσαν τους κατοίκους του Τε-
γεατικού πεδίου «Γαΐδουροκαμπίσιους».
Ο χαρακτηρισμός δεν ήταν υβριστικός,

ήταν περιφρονητικός. Και δήλωνε την πεζότητα της ζωής και την έλλειψη φαντασίας.

Τώρα οι συνθήκες έχουν αλλάξει. Τα χωριά ερήμωσαν και όσοι από τους ανθρώπους τους έχουν απομείνει κοιτάζουν τους κάμπους. Είναι σαν να έχει περάσει από πάνω τους ένας κακός αέρας. Όχι κακός, πάντως, ούτε καλός. Αναπότρεπτος. Αυτά τα μέρη ήσαν φτιαγμένα για δύσκολη ζωή. Και η ζωή τώρα έχει γίνει εύκολη. Και ρηχή φυσικά. Η τηλεόραση και τα τρανζίστορ την ισοπέδωσαν, απώθησαν τις νεράιδες και τις πέταξαν έξω από τον ορίζοντα των βουνών μας. Ποιος και γιατί πια, να ζήσει σ' αυτούς τους τόπους; Πέρυσι το καλοκαίρι λογάριάζα ότι τα λίγα ηλικιωμένα ζευγάρια, που είναι οι μόνιμοι κάτοικοι του χωριού Καράτουλα, σε δέκα χρόνια θα έχουν πεθάνει. Άραγε τότε, αυτά τα εγγόνια που τώρα τους επισκέπτονται στις σχολικές τους διακοπές, θα συνεχίσουν να έρχονται; Και τι θα κουβαλάνε μαζί τους;

Πρόσφατα έγραψα το σενάριο για μια τηλεοπτική σειρά έξι επεισοδίων. Πρόθεσή μου ήταν να επισημάνω τα προβλήματα της υπαίθρου. Οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά. Τα ορεινά χωριά στην Ελλάδα μοιάζουν μεταξύ τους. Και όταν λέμε χωριά εννοούμε κυρίως τα ορεινά. Χρησιμοποίησα σαν μοντέλο τα χωριά του Καστριού. Δεν επρόκειτο ακριβώς για ένα ρέκβιεμ. Χρησιμοποίησα ως άξονα μια α-

στυνομική ιστορία. Μια κοπέλα βρίσκεται πνιγμένη σε έναν αρδευτικό λάκκο. Τελικά αποδεικνύεται ότι πρόκειται για έγκλημα. Ένα ερωτικό έγκλημα. Σκέφτηκα ότι έτσι θα μπορούσα να αγκιστρώσω την προσοχή αυτών των ανθρώπων, που με ενδιέφερε να δουν τη σειρά. Σ' αυτούς ήθελα να μιλήσω. Να τους πω τι; Ουσιαστικά να παινήσω τις αξίες της ζωής τους εκεί. Είναι δεδομένο ότι βλέπουν πολύ τηλεόραση· αποτελεί τη μοναδική και αποκλειστική τους ψυχαγωγία. Το οξύμωρο είναι εδώ: μέσα από την τηλεόραση ήθελα να τους μιλήσω εναντίον της, εναντίον του πολιτισμού που αυτή τους προσφέρει. Πριν λίγα χρόνια, τα ταγάρια δεν τα κρατούσαν οι χωριάτισσες που τα είχαν υφάνει, τα κρατούσαν στην Αθήνα οι φοιτήτριες. Ήταν μόδα. Οι παλιές σκαλιστές κασέλες –πρακτικά έπιπλα ανάγκης– έχουν γίνει αντικείμενα εμπορίας και στολίζουν τα αστικά σπίτια ως «αντίκες». Αυτό το παράλογο ρεύμα συνεχίζεται πάντα: το αυθεντικό, το χειροποίητο, ό,τι έχει σφραγιστεί με τον προσωπικό ανθρώπινο μόχθο, καταλήγει στις μεγάλες πολιτείες για να παίξει έναν καθαρά διακοσμνητικό ρόλο. Και από κει στέλνεται πίσω το πρακτικό, φτηνό, ετοιματζίδικο προϊόν που, κατά κανόνα, είναι και χαμηλού γούστου. Θίγονται, βέβαια, και άλλα θέματα στη σειρά. Αλλά τώρα ξέρω το λάθος που έκανα. Λειτουργήσα σαν ρομαντικός. «Η ζωή πάει μπροστά», λέει μια ντόπια παροιμία. Και στη φάση που ολοκληρώνεται αυτή τη στιγμή εκεί κάτω, πηγαίνει μπροστά η ζωή που «προτείνει» η τηλεόραση. Δεν έπρεπε να το είχα ξεχάσει αυτό. Όπως δεν πρέπει να ξεχάσω και τούτο: το νεότερο ζευγάρι της κοινότητας Καράτουλα είναι Γερμανοί. Ο Βέρνερ και η Ίγκεμποργκ Duttlinger Schroder. Διανύουν την τρίτη δεκαετία της ζωής τους και έχουν εγκατασταθεί στο χωριό από τέσσερα χρόνια. Με τη βοήθειά μου αγόρασαν τότε ένα ερημωμένο σπίτι, με κάμποση έκταση γύρω του. Ο Βέρνερ κάνει τον ξυλουργό. Έχει μάθει τα ελληνικά καλά. Η Ίγκεμποργκ τα ήξερε, από την ε-

ποχή των σπουδών της στο πανεπιστήμιο της Κολωνίας. Τώρα δουλεύει σαν αγρότισσα νοικοκυρά. Καλλιεργεί τον κήπο της χωρίς λιπάσματα και φυτοφάρμακα. Τρέφει επίσης κατσίκες και κότες, ελεύθερης βοσκής. Φτιάχνει το δικό της τυρί και ψήνει στον δικό της φούρνο το ψωμί που ζυμώνει η ίδια. Είναι και οι δύο ευχαριστημένοι από τη ζωή τους. Είναι αυτό που γύρευαν. Από τότε άλλα τέσσερα σπίτια έχουν αγοραστεί στα χωριά του Καστριού από Γερμανούς. Παρ' όλο που άκουσα ότι ένα από αυτά τα ζευγάρια σκέφτεται να εγκατασταθεί, επίσης μόνιμως, και να ανοίξει ταβέρνα, οι άλλοι που είναι κυρίως δάσκαλοι, κατεβαίνουν μόναχα για τις διακοπές τους. Προς το παρόν τουλάχιστον. Κι ένας φίλος μου, χαριτολογώντας, με κατηγορήσε ότι γι' αυτή τη μικρή σύγχρονη Κάθοδο των Δωριέων, υπεύθυνος είμαι εγώ.

Θανάσης Βαλτινός

* Πρώτη δημοσίευση στα γερμανικά, στον τόμο: *Greechenland Ellert & Richter Verlag, Hamburg.*